

Znaczenie rodziny w procesie wychowawczym dzieci i młodzieży

The importance of family in the educational process of children and young people

DOI 10.25951/4152

Wprowadzenie

Każda jednostka ludzka w różnych obszarach swojego życia poddawana jest różnorodnym oddziaływaniom wychowawczym. Oddziaływania te funkcjonują w środowiskach lokalnych, rodzinnych, zakładach pracy, szkolnych, ośrodkach pozaszkolnych, Kościołach i innych. Na wychowanie, tak jak na każdą inną działalność ludzką, powinny składać się: cel, zadania, plan oddziaływań rodzicielskich, zasady funkcjonowania rodziny, a także metody i środki podejmowanych działań wychowawczych. Oddziaływanie wychowawcze rodziny uzależnione jest od paradygmatów tkwiących wewnątrz tej wspólnoty oraz od uwarunkowań globalnych umiejscowionych w środowisku lokalnym i makrospołecznym (Cudak 1999).

Do pierwszej kategorii elementów wychowawczych zaliczamy kulturę pedagogiczną rodziców, świadomość wychowawczą, postawy rodzicielskie, wartości uznawane i przyjmowane przez rodziców, atmosferę domową, tradycje, obyczaje i wzory zachowań utrwalone w środowisku rodzinnym. Natomiast do drugiej kategorii, która funkcjonuje w zewnątrzrodzinnych czynnikach życia społecznego, należą: system społeczno-polityczny, uwarunkowania gospodarcze, techniczne, kulturowe, oświatowe, normy społeczne, system aksjologiczny, polityka pro-rodzinna oraz opiekuńcza państwa.

Należy przyjąć tezę, że w większym bądź mniejszym stopniu istnieje wpływ funkcjonujących współczesnych czynników globalnych na wychowawcze cele, przyjmowane zadania i oddziaływania wychowawcze

rodziny na młode pokolenie. Niezależnie od uwarunkowań globalnych powodujących zmiany w życiu kulturowym, podejmowanych działań opiekuńczo-wychowawczych i edukacyjnych rodziny, stanowi ona jednak pewną wewnętrzną, intymną strukturę, swoiste więzi osobowe i kulturowe, które utrudniają przenikanie do wspólnoty rodzinnej zewnętrzne, często zaburzające elementy społecznego funkcjonowania życia globalnego i lokalnego. Proces wychowawczy jednostki ludzkiej rozpoczyna się zawsze w środowisku rodzinnym, niezależnie od istniejącej w niej struktury.

Wychowanie w rodzinie, jak słusznie napisał Stanisław Kawula, „może mieć charakter celowy, planowy i świadomy ze strony rodziców (refleksyjny), podobnie jak w instytucjach wychowania bezpośredniego (np. w szkole) oraz może odbywać się w sposób przygodny i samorzutny (bezrefleksyjny)” (Kawula, Brągiel, Janke 2007, s. 95). W procesie oddziaływań rodzicielskich zdarzają się nieuświadomione, okolicznościowe i sytuacyjne działania wychowawcze, które mogą ograniczać ich efektywność. Dlatego też rodzice, aby unikać bezrefleksyjnych i przypadkowych czynności wychowawczych, powinni dążyć do ustawicznego podnoszenia kultury pedagogicznej w celu pozyskiwania wiedzy dotyczącej wychowania i rozwoju dziecka, jego potrzeb biosocjopsychicznych, nabywać umiejętności stosowania metod wychowawczych, w tym i tworzenia z pełną świadomością istotnych sytuacji rozwojowych i opiekuńczo-społecznych. Rodzina stanie się prawidłowo funkcjonującym środowiskiem wychowawczym, jeśli rodzice w swych oddziaływaniach świadomie będą wychowywać dzieci i dostrzegać ich potrzeby, a także uczyć je społecznie akceptowanych i dających osobistą satysfakcję ze sposobów zaspokajania własnych potrzeb. Zgodnie z wyrażanymi treściami pedagogiki rodziny i pedagogiki humanistycznej wychowanie jest traktowane jako zamierzone, świadome i odpowiedzialne oddziaływanie, opiera się na zaufaniu, jest twórczym samourzeczywistnieniem się człowieka (Wilk 2007).

Pojęcie wychowania

Szczególna wartość sytuacji wychowawczych w rodzinie wynika z faktu pokrewieństwa między rodzicami i dzieckiem oraz bliskości i ciągłości oddziaływań rodzicielskich. Pokrewieństwo w środowisku rodzinnym oznacza biologiczne uwarunkowania i odpowiedzialność rodziców za życie i losy edukacyjno-wychowawcze dzieci. Bliskość oddziaływań rodzicielskich dotyczy w procesie wychowawczym wielostronnych obszarów uczuciowych, przejawianych

w środowisku rodzinnym. Ciągłość funkcjonowania wychowawczego mieści się w społecznych i podmiotowych sferach życia rodzinnego.

W szerokim ujęciu wychowanie w rodzinie opisał Wincenty Okoń. Według niego

składają się nań czynności opiekuńczo-pielęgnacyjne rodziców wobec dzieci (zapewnianie bezpieczeństwa, wyżywienia, ubrania, dachu nad głową) oraz czynności wychowawcze z zakresu wychowania fizyczno-zdrowotnego, umysłowego, moralno-społecznego, religijnego i estetycznego, jak również aktywność i działalność dzieci, najpierw głównie w postaci zabaw, stopniowo obejmująca wykonywanie różnorodnych zadań. Ważną rolę w wychowaniu rodzinnym odgrywają takie czynniki jak: postawy i zachowania rodziców, atmosfera emocjonalna i kulturowa życia rodzinnego, udział dzieci i młodzieży w wykonywaniu prac na rzecz domu, współpraca rodziny ze szkołą (Okoń 2007, s. 450).

Autor wymieniając wielostronne elementy składające na wychowanie w rodzinie, zwrócił uwagę na funkcje rodzicielskie (szczególnie materialną), realizowane przez wspólnotę rodzinną, różne rodzaje wychowania, przyjmowane postawy rodzicielskie, kulturę życia członków rodziny oraz współdziałanie rodziców ze szkołą, w której uczą się ich dzieci.

Na sferę emocjonalną podejmowaną przez rodziców w wychowaniu zwróciła uwagę Józefa Brągiel (Janke 2008). Wychowanie w rodzinie rozumie ona jako proces kształtowania przez rodziców osobowości dzieci poprzez oddziaływanie względnie stale się powtarzające oraz sporadyczne o dużym ładunku emocjonalnym, prowadzące do takich zmian osobowości, które regulują jego system stosunku z otaczającą rzeczywistością społeczną.

Końcowy efekt oddziaływań wychowawczych rodziców stanowią ukształtowane cechy osobowości dziecka. Stąd też czynności rodzicielskie w wychowaniu rodzinnym powinny być celowe i uświadomione, by rezultat tych oddziaływań był zgodny z zamierzonym celem zaplanowanym przez rodziców.

Na inne treści wychowania w rodzinie niezmiernie istotne z punktu widzenia pedagogiki rodziny zwróciła uwagę Teresa Kukołowicz. Jej zdaniem istotą tego środowiska wychowawczego jest podmiotowość życia rodzinnego, która wynika z celu rodziny, jakim jest pomyślność każdego z jej członków, jak również ze sposobu, w jaki rodzina żyje, kontaktuje się i realizuje swoje cele wychowawcze w stosunku do dzieci. Tylko ona dostarcza zasadniczych treści doświadczeń, koniecznych dla rozwoju i kształtowania odpowiednich dyspozycji dziecka.

Analiza treści ujętych w określeniach wychowania w rodzinie zaprezentowanych przez S. Kawulę, J. Brągiel, W. Okonia i T. Kukołowicz oraz przez innych

familiologów (Janke 2008; Cudak 2010; Cudak 2014; Danielewicz 2010; Frączek, Lulek 2010 i in.) wskazuje, że podstawowe elementy realizowanego procesu wychowawczego we wspólnocie rodzinnej nie wykluczają się nawzajem. Poprzez wzajemne dopełnianie, wzbogacają wielostronnie znaczenie wychowania w rodzinie. Łączony zestaw różnych składników procesu wychowawczego w środowisku rodzinnym tworzy pełną i spójną całość tego wieloaspektowego pojęcia, w którym zawierają się komponenty intelektualne (wiedza rodziców o rodzajach, metodach i środkach wychowawczych), uczuciowe (emocjonalny i życzliwy stosunek rodziców do dziecka, wzajemne zaufanie i korzystna atmosfera domowa) oraz działaniowe, realizowane w postaci umiejętności oddziaływań, tworzenia pozytywnych sytuacji opiekuńczo-wychowawczych, współdziałanie rodziców ze szkołą w osiąganiu celów wychowawczych przez ich dzieci.

Interesujące charakterystyczne cechy konstytutywne procesu wychowania w rodzinie wymienił Mikołaj Winiarski (2017). Należą do nich:

- Podstawowe podmioty stanowiące rodzinę. Są to rodzice, dzieci, dziadkowie i inni krewni. W roli wychowawców występują rodzice, dziadkowie i starsze rodzeństwo, natomiast w roli wychowanków – dzieci.
- Cele wychowania w rodzinie. Odnoszą się głównie do działań rodziców podejmowanych w stosunku do dzieci. Formułuje się takie cele wychowawcze, jak: kształtowanie osobowości, wieloaspektowy rozwój dzieci (fizyczny, psychiczny, społeczny, moralny, estetyczny).
- Charakter działalności pedagogicznej w wychowaniu rodzinnym. Ma ona najczęściej postać dwutorowego oddziaływania. Pierwszy dotyczący planowych, celowych i zamierzonych czynności wychowawczych. Drugi natomiast jest działaniem okazjonalnym, spontanicznym i w niewielkim stopniu uświadomionym.
- Ramy pedagogicznej działalności wychowawczej w rodzinie. Obejmują one edukację, socjalizację, profilaktykę, resocjalizację, opiekę pedagogiczną, enkulturację oraz różne dziedziny wychowania (intelektualne, zdrowotne, moralno-społeczne, estetyczne, religijne).
- Współdziałanie rodziców w wychowaniu dzieci z placówkami szkolnymi i nieszkolnymi funkcjonującymi w środowisku lokalnym.
- Uwarunkowania emocjonalne tkwiące w środowisku rodzinnym w postaci postaw rodzicielskich, atmosfery życia domowego, kultury życia rodzinnego, wzajemnym szacunku i poszanowaniu dzieci przez rodziców.

Obok celów formułowanych przez rodziców w procesie oddziaływań wychowawczych w odniesieniu do dzieci istotne są także pewne zasady, które w codziennym postępowaniu realizowane będą w środowisku rodzinnym. Szczegółowe zasady wychowania w rodzinie, które w praktycznych działaniach opiekuńczo-

-wychowawczych powinni brać pod uwagę rodzice, wymienił w swym opracowaniu familiologicznym ks. Józef Wilk (2002). Przedstawił on następujące zasady postępowania wychowawczego rodziców w stosunku do dzieci:

- Zasada bezpośrednich relacji rodziców z dziećmi. Sama obecność rodziców, życzliwe interakcje i dialog w środowisku rodzinnym stanowią ważny element wychowawczy.
- Zasada uczestnictwa obojga rodziców. Obydwoje rodziców – matka i ojciec – wnoszą wartość wychowania dla swojego dziecka.
- Zasada miłości wychowawczej. Miłość, życzliwość, szacunek i poszanowanie godności dziecka stanowią czynniki emocjonalne w codziennych oddziaływaniach rodzicielskich.
- Zasada stałości i konsekwencji. Racjonalne stawianie wymagań przez rodziców w realizacji zadań wychowawczych jest podstawą do kształtowania u dzieci postaw, cech charakteru, norm zachowań.
- Zasada jednolitości w wychowaniu rodziców. Wszelkie rozbieżności wychowawcze ojca i matki muszą być eliminowane. Jednomyślność w oddziaływaniach rodzicielskich w stosowaniu nagród, kar i innych sytuacji w realizacji zadań wychowawczych powinna być koniecznością.
- Zasada umiaru. Należy eliminować w wychowaniu rodzinnym nadmierne rygoryzm i zbyt duży liberalizm w postępowaniu z dziećmi.
- Zasada indywidualizacji dotyczy traktowania i podejścia indywidualnego do dziecka w procesie oddziaływań wychowawczych, ponieważ każda jednostka ludzka ma inne cechy osobowości, wrażliwości, aspiracje, motywy postępowania i możliwości rozwojowe.
- Zasada wszechstronności. Rodzice muszą uwzględniać w wychowaniu różne sfery osobowości, różne rodzaje wychowania, a także rozwijać różne umiejętności życiowe i edukacyjne.
- Zasada aktywności. Aktywność dziecka w procesie wychowania stanowi ważny element w jego rozwoju. Dlatego rodzice powinni w swych działaniach wychowawczych rozwijać aktywność dziecka w organizowanych zabawach, grach, zajęciach edukacyjnych, domowych itp.
- Zasada samowychowania. Rodzice w miarę rozwoju dziecka muszą pozwolić na samodzielne realizowanie podejmowanych przez nie zadań. Aktywność samowychowawcza stanowi ważny element w kształtowaniu odpowiedzialności za własne czyny i racjonalne kierowanie swoim postępowaniem oraz rozwojem edukacyjnym.

Wymienione kategorie zasad wychowania w rodzinie, choć stanowią teoretyczne ujęcie, w rzeczywistości tworzą spójny system, który powinien być wykorzystywany przez rodziców w realizacji podejmowanych działań pedago-

gicznych w stosunku do dzieci. Pominięcie jednego z elementów (zasad) tego systemu, oddziaływanie wychowawcze rodziny byłoby niepełne, ograniczone w pewnych funkcjach rodzicielskich. Poznanie przez rodziców zasad postępowania w wychowaniu rodzinnym z pewnością wzbudzi ich refleksje i uświadomi konieczność doskonalenia wiedzy i umiejętności pedagogicznych w realizacji kultury wychowawczej w środowisku wspólnoty rodzinnej.

Oddziaływania wychowawcze rodziny realizowane w stosunku do dzieci

Proces wychowawczy w rodzinie powinien rozpocząć się już od urodzenia dziecka, a nawet jeszcze wcześniej, bo już w okresie prenatalnym. W latach siedemdziesiątych XX w. wyodrębniono nową dyscyplinę z obszaru nauk psychologicznych – psychologię prenatalną. W pedagogice zagadnienia rozwoju i wychowania w okresie prenatalnym rozwinęła Dorota Kornas-Biela (2009).

Zarówno pedagogika, jak i psychologia prenatalna zwracają uwagę na konieczność wyodrębnienia wstępnej fazy rozwoju jednostki ludzkiej. W tej fazie życia, jeszcze przed urodzeniem dziecka, oprócz sfery biologicznej, która jest niezmiernie ważna, należy także zwrócić uwagę na oddziaływania wychowawcze. Zarówno ojciec, jak i matka powinni być świadomi, że okres życia nienarodzonego jeszcze dziecka powoduje w ich funkcjonowaniu kreowanie nowych zadań i działań wychowawczych. To istotne zagadnienie poruszyła Teresa Kukołowicz stwierdzając, że „ważnym zabiegiem wychowawczym w tym okresie jest głaskanie dziecka i chronienie go przed hałasem. Dziecko w okresie prenatalnym rejestruje dochodzące do niego melodie. W związku z tym mówi się, że prenatalna muzykoterapia korzystnie wpływa na dziecko w pierwszym okresie jego życia” (Kukołowicz 2004, s. 47). Małżonkowie, którzy rozumieją możliwości optymalizacji rozwoju i wychowania dziecka, już w okresie prenatalnym mówią do niego, rozmawiają z nim, tworzą serdeczną, miłą i spokojną atmosferę domową.

Istotne zadania wychowawcze realizowane przez przyszłą matkę i ojca dostrzegła także psycholog Hanna Olechnowicz (1999). Jej zdaniem w okresie prenatalnym ważną funkcję spełniają doznania w postaci dotyku wargami, palcami, muzyki i mowy – powinny one być kojarzone z pozytywnym nastawieniem kobiety będącej w ciąży i jej małżonka (partnera). Okres prenatalny powinien być również odpowiednim czasem do kształtowania postaw rodzicielskich i pogłębiania więzi partnerów oraz dialogu małżeńskiego, który skłaniać będzie

do tworzenia warunków zdrowotnych, w tym i działań wychowawczych, dotyczących dziecka po jego urodzeniu.

Znaczenie rodziny w wychowaniu dziecka jest szczególnie istotne w pierwszych okresach jego życia. Wynika to z faktu, że rodzice stanowią dla dziecka pierwsze i jedyne środowisko społeczne, opiekuńcze i wychowawcze.

Rodzice pierwsi pokazują dziecku świat. Są jego pierwszymi nauczycielami. Niemowlę wnikliwie ich obserwuje. Dostrzega ich nawyki, zarówno wybuchy gniewu, jak i sposób okazywania radości. Podpatruje, jak się śmieją i płaczą, dyskutują i milczą... Doskonale potrafi ono wyczuć nastrój matki czy ojca. Wszystkie małe dzieci już od wczesnego okresu życia pragną naśladować swoich rodziców. Ponieważ są w nich „zakochane” przyjmują bezkrytyczne wszystkie ich dobre i złe cechy. To właśnie od rodziców zależy, jaki zobaczy świat (Cudak 1999, s. 77).

W rodzinie, szczególnie między matką i nowo narodzonym dzieckiem, tworzy się więź emocjonalna. Więzy ta umożliwia optymalizację rozwoju psychicznego dziecka. Oddziaływania wychowawcze w rodzinie w pierwszych okresach życia dziecka przebiegają często w sposób żywiołowy, spontaniczny, intuicyjny. Mimo tych mało uświadomionych czynności rodzicielskich, są one korzystne dla jego rozwoju opiekuńczo-wychowawczego dlatego, że wynikają z naturalnych, macierzyńskich potrzeb. Miłość i ciągły dialog z dzieckiem jest istotnym komponentem, który wzmacnia i uaktywnia działania macierzyńskie skierowane na wychowanie dziecka. Rodzina jako pierwotne środowisko społeczne ma znaczący wpływ na proces wychowania dziecka. Słusznie stwierdziła Paulina Forma (2012, s. 67), że „wszystko to, czego nauczy się dziecko w najmłodszym wieku, jest dziełem jego matki, ojca i najbliższych członków rodziny”. Troskliwa i głęboka miłość matki do dziecka świadczona w codziennych interakcjach opiekuńczo-wychowawczych kształtuje w dziecku przekonanie, że jest kochane, akceptowane i przynależy do wspólnoty rodzinnej.

Wypełnianie obowiązków rodzicielskich, w tym i opiekuńczo-wychowawczych, należy we współczesnej rodzinie zarówno do matki, jak i do ojca. Pozytywne relacje emocjonalne między ojcem i dzieckiem już w pierwszych okresach rozwojowych są niezbędne w procesie oddziaływań wychowawczych. Aby ten proces mógł przebiegać w sposób ubogacony, potrzebna jest codzienna, aktywna obecność ojca w rodzinie, przejawiająca się w pielęgnacji, opiece i wychowaniu dziecka. Słuszny pogląd wyraziła Maria Wanda Poznańska (2004), że nie wystarcza sama obecność ojca w rodzinie, lecz w wychowaniu dziecka potrzebna jest jego miłość jako warunek konieczny do tego, aby aktywizować proces rozwoju emocjonalnego i społecznego dojrzewania. Rola ojca w wycho-

waniu dziecka jest również potrzebna w celu dostarczania bodźców i wzorów zachowań, których ono nie otrzyma od matki.

Rodzice wypełniając odpowiedzialne zadania wychowawcze oddziałują na swoje dziecko poprzez codzienne sprawowane czynności opiekuńcze, zachowania przypadkowe i zwykły tok interakcji emocjonalnych, a także w drodze celowych i przemyślanych działań pedagogicznych. Nie ma właściwego i efektywnego wychowania dziecka w środowisku rodzinnym bez więzi uczuciowej, okazywanej miłości, szacunku, zrozumienia i zaufania, a także bez celowych i świadomych zachowań rodzicielskich. Dlatego też S. Kawula (2007) stwierdził, że wychowywać w rodzinie to znaczy rozumnie wprowadzać dziecko w otaczający je świat, rozwijać jego cechy osobowości, zaspokajać potrzeby biologiczne, psychiczne, społeczne, nadawać kierunek jego życiowej aktywności oraz selekcjonować zewnętrzne bodźce wpływające na dziecko.

Rodzice w przyjętym przez siebie systemie wychowawczym w stosunku do dziecka realizują najczęściej wychowanie przez przykład. Ten sposób wychowania ma szczególne znaczenie dla dzieci w wieku przedszkolnym. Są one w tym wieku dobrymi obserwatorami i odczuwają potrzebę naśladowania znaczących dla nich osób, czyli ojca i matki. Stąd też w obecności dzieci rodzice muszą szczególnie i wnikliwie kontrolować swoje zachowania, wyrażane poglądy, stany emocjonalne, słownictwo, przejawiane postawy i normy społeczne.

W pierwszych okresach rozwojowych dziecka (faza niemowlęca, poniemowlęca i przedszkolna) ważniejsze niż stosowane metody wychowawcze są relacje emocjonalne oraz okazywana miłość rodzicielska. Oddziaływania wychowawcze rodziców wyrażają się także w postawach rodzicielskich, w postaci akceptacji dziecka, jego poszanowania, przynależności, uznawania praw i podmiotowej pozycji w rodzinie. Małe dziecko, a nawet w wieku szkolnym, w procesie wychowawczym uczy się od rodziców myśleć, wyrażać poglądy, przejmować normy zachowań i system wartości, nabywa wrażliwość na trudne sytuacje rodzinne i pozarodzinne.

Wychowawcze oddziaływanie środowiska rodzinnego na młode pokolenie wymaga od rodziców odpowiedzialności oraz umiejętności pedagogicznych. Świadomość roli wychowawczej rodziców powoduje refleksyjność i celowość w opiece i wychowaniu dzieci w każdej sytuacji rodzinnej. Natomiast w stosunku do dzieci w starszych klasach szkoły podstawowej i ponadpodstawowej, rodzice muszą nie tylko tworzyć wychowawcze sytuacje wewnątrzrodzinne i stosować pedagogiczne metody oddziaływania, lecz także muszą współpracować w procesie wychowania z placówkami szkolnymi i nieszkolnymi oraz eliminować niekorzystne uwarunkowania tkwiące w środowisku lokalnym,

rówieśniczym, które mogą mieć znaczący wpływ na kształtowanie osobowości i systemu aksjologicznego młodzieży.

W wychowaniu dzieci w środowisku wspólnoty rodzinnej znaczącą rolę oprócz miłości rodziców, bliskich więzi emocjonalnych, postaw rodzicielskich, wzajemnych życzliwych interakcji, mają także określone metody wychowawcze. Są one uznawane przez rodziców jako istotny komponent oddziaływań wychowawczych w środowisku rodzinnym.

Racjonalny i z pełną świadomością realizowany system wielostronnych metod wychowawczych w środowisku rodzinnym może optymalizować proces opiekuńczo-wychowawczy i edukacyjny dzieci i młodzieży.

Metodę wychowania dzieci we wspólnocie rodzinnej można zdefiniować jako określony i pedagogicznie przyjęty sposób postępowania rodziców, świadome tworzenie korzystnych warunków i sytuacji wychowawczych, które zmierzają do utrwalenia lub zmiany zachowań dziecka i rozwoju jego pozytywnych cech osobowości. Można powiedzieć, że metoda wychowania jest szczególnym i w dużym stopniu uświadomionym działaniem pedagogicznym rodziców, które według Zofii Frączek (2015) charakteryzuje się następującymi cechami:

- świadomość i celowość oddziaływań wychowawczych,
- powtarzalność oddziaływań rodziców w stosunku do dziecka,
- systematyczność oddziaływań wychowawczych,
- zgodność działań rodziców ze społecznie akceptowanym systemem norm etyczno-moralnych,
- dostosowanie do indywidualnych potrzeb dziecka,
- wspólnotowość przeżyć rodzica i dziecka,
- bezpośredniość lub pośredniość kontaktów rodzica z dzieckiem,
- odwołanie się podczas oddziaływania wychowawczego do wartości związanych z różnymi dziedzinami wychowywania intelektualnego, moralnego, etycznego.

W literaturze pedagogicznej funkcjonują różne klasyfikacje metod wychowania. Spośród wielu z nich na uwagę zasługuje podział metod wychowawczych opracowanych przez Mieczysława Łobockiego (2003). Dzieli on metody wychowania na:

- indywidualne i grupowe,
- bezpośredniego i pośredniego oddziaływania wychowawczego,
- wpływu osobistego, sytuacyjnego i społecznego,
- strukturalne i sytuacyjne.

Na potrzeby niniejszego opracowania sformułowano podział metod wychowawczych funkcjonujących w środowisku rodzinnym z wykorzystaniem klasyfikacji podanej przez M. Łobockiego. Do metod tych należą:

- metody nagradzania przez rodziców,
- metody stosowania kar wychowawczych,
- kontrola wychowawcza realizowana w różnych sytuacjach rodzinnych i pozarodzinnych,
- tworzenie sytuacji wychowawczych,
- osobisty przykład rodziców,
- metoda perswazji i instruowania dziecka przez rodziców,
- dialogu i wymiany poglądów między rodzicami i dzieckiem,
- współdziałania rodziców w procesie oddziaływań wychowawczych ze szkołą i ośrodkami nieszkolnymi.

Rodzice już od najmłodszych okresów rozwojowych dziecka (wiek niemowlęcy, przedszkolny) przez fazę życia szkolnego i dojrzewania powinni stosować z różnym natężeniem odpowiednie do wieku życia i indywidualnych jego cech psychicznych metody wychowawcze. Wykorzystywanie pedagogicznych metod oddziaływania w środowisku rodzinnym i pozarodzinnym stanowi dla rodziców znaczny problem i uciążliwość w relacjach społecznych z dziećmi.

Metody nagradzania i karania są to świadomie podejmowane działania rodzicielskie, których celem jest ograniczenie, zaniechanie bądź wyeliminowanie negatywnych zachowań u dzieci i spowodowanie pozytywnych zmian w zachowaniu oraz ich utrwalenie w dalszym postępowaniu.

Słuszny pogląd wyraziła Bożena Matyjas (2003), że kary i nagrody stanowią istotne metody rodziców w ukierunkowaniu postępowania dziecka, ich skuteczność zależy od jakości atmosfery życia domowego i układu organizacyjnego rodziny, wyrażający się głównie w stosunku rodziców do dziecka. Dzięki nim ujawniamy nasz pozytywny stosunek do postępowania dziecka, wzmacniamy jego pozytywną aktywność. Dobre efekty wychowawcze przynosi stosowanie nagród społecznych, w mniejszym stopniu – nagród rzeczowych.

Rodzice poprzez stosowanie metody nagradzania wyrażają zadowolenie z zachowania dziecka, sprawiając mu pewną satysfakcję i pozytywne przeżycia w celu zachęcenia do powtarzania i utrwalenia akceptowalnych zachowań. Skuteczność stosowania tej metody wychowawczej zależy od umiejętności pedagogicznych rodziców, sytuacji opiekuńczo-wychowawczej w rodzinie, cech osobowych dziecka oraz jego rozwoju biologicznego.

Przyznawana przez rodziców nagroda musi być bodźcem wzmacniającym pozytywne postępowanie, zachęcające dziecko do ponownego i jeszcze korzystniejszego zachowania. Dziecko musi być świadome, zarówno w wieku przedszkolnym, szkolnym, jak i w okresie dojrzewania za jakie sytuacje i zachowania otrzymuje nagrodę. Badania Eulalii Adasiewicz (2015) wskazują,

że najczęściej rodzice przyznają nagrody w postaci: prezentów (upominków), pochwał, słodyczy, pieniędzy, wyrażenia zadowolenia, wycieczek rodzinnych, wspólnych zabaw i gier. Tego typu nagrody, jak wskazuje autorka, realizowane są przez rodziców w stosunku do młodzieży w wieku dorastania, dominują przede wszystkim nagrody materialne. Natomiast jeśli chodzi o dzieci w pierwszych okresach rozwojowych, najczęściej rodzice wyrażają aprobatę ich pozytywnego zachowania w postaci: pochwały ustnej, okazania zadowolenia, pocałunku, przytulenia, uśmiechu. Są to nagrody typu emocjonalnego.

Drugą często stosowaną metodą w oddziaływaniach wychowawczych jest kara. Możemy ją określić jako zachowanie rodziców w stosunku do dziecka bardziej bądź mniej uświadomione, mające na celu sprawienie mu przykrości. Kary realizowane są w celu ograniczenia lub wyeliminowania negatywnych jego zachowań.

Z pedagogicznego punktu widzenia kary są mniej skuteczne w wychowaniu dzieci niż nagrody. Są jednak sytuacje, w których zachowanie dzieci jest społecznie naganne, stąd też zastosowanie kary przez rodziców jest niezbędnym działaniem. Rodzice najczęściej stosują kary w postaci: słownej nagany, krytykowania dziecka, pozbawienia danych mu przywilejów, stosowania agresji werbalnej (krzyku), poniżania godności dziecka, np. przezywania, zakazu wychodzenia z domu, zabrania komputera. Większość z tych kar ma cechy graniczące z efektywnością pedagogicznych oddziaływań rodzicielskich w wychowaniu rodzinnym.

Rodzice z wyższym poziomem kultury pedagogicznej stosują – zamiast wymienionych kar poniżających podmiotowość i godność dziecka – działania wychowawcze, takie jak: perswazja, tłumaczenie, zakazy, nakazy, dezaprobata wobec zachowań dziecka oraz oddziaływania rodzicielskie z zakresu wyrażanych uczuć, np. smutku, niezadowolenia, zawodu, odmówienia przyjemności.

Umiejętność tworzenia korzystnych sytuacji życiowych w oddziaływaniach rodzicielskich stanowi także istotny środek wychowawczy. Tworzy się je poprzez odpowiednią organizację codziennych zajęć dziecka. Sytuacje te mogą dotyczyć zabaw dziecięcych, organizowania gier dydaktycznych, motywowania do aktywnej edukacji, stwarzania warunków do podejmowania przez dziecko różnych zadań wychowawczych. Celowo organizowane sytuacje wychowawcze muszą być dostosowane do możliwości rozwojowych dzieci.

Kolejna metoda wychowawcza realizowana w środowisku rodzinnym polega na wzajemnym i życzliwym dialogu między rodzicami i dziećmi. Okazji do dialogu rodzice powinni szukać w różnych sytuacjach rodzinnych, np. podczas wspólnego posiłku, spaceru, zabawy, gier edukacyjnych, wykonywanych prac domowych. Wyrażane przez dziecko opinie, oceny i poglądy rodzice muszą traktować z dużą życzliwością, powagą, serdecznością. Inspiracją podmiotową

do prowadzenia dialogu są przede wszystkim rodzice, ale również mogą stanowić ją dzieci i ich zainteresowania, a także celowo tworzone sytuacje tkwiące w rodzinie i poza rodziną.

Perswazja i instruowanie dziecka przez rodziców w oddziaływaniach wychowawczych należą do metod słownych. Polegają one na tłumaczeniu, wyjaśnianiu, werbalnym zapobieganiu negatywnym zachowaniom dziecka, przekazywaniu informacji o przejawianych normach, tradycjach i zwyczajach rodziny. Celem tej metody jest kształtowanie postaw, przekonań, poglądów dzieci, a także poszerzanie wiedzy dotyczącej zachowań, wartości, uznawanych społecznie norm i zwyczajów. Przynoszącą efekty formą perswazji jest rozmowa rodzica z dzieckiem. Powinna ona odbywać się w atmosferze pełnej życzliwości, miłości rodzicielskiej, szacunku i poszanowania godności dziecka.

Istotną metodą wychowawczą realizowaną w działaniach rodziców jest współdziałanie z placówkami szkolnymi i kulturalno-sportowymi, do których uczęszczają ich dzieci (Lewowicki 2019). Współdziałanie w różnych formach podejmowanych działań przez rodziców podnosi motywację dziecka do większej aktywności wychowawczej, edukacyjnej i zachowań zgodnych z przyjętą kulturą życia społecznego. Trójpodmiotowość w działaniach pedagogicznych rodziców, szkoły i instytucji pozaszkolnych z pewnością podnosi efektywność wychowawczą dzieci.

Podsumowanie

W zakończeniu analizy treściowej dotyczącej znaczenia rodziny w procesie wychowania dzieci można wyrazić pewne uogólnienia:

1. Rodzina stanowi wspólnotę członków, która ma największe możliwości w realizowaniu zadań wychowawczych w stosunku do dziecka.
2. Optymalizacja procesu wychowania w rodzinie tkwi w jej organizacji, funkcjonowaniu, atmosferze i postawach rodzicielskich.
3. Umiejętność stosowania metod wychowawczych przez rodziców stanowi istotny komponent procesu wychowawczego dzieci w środowisku rodzinnym.
4. Proces oddziaływań wychowawczych rodziców powinien rozpocząć się już od urodzenia dziecka lub jeszcze wcześniej (w okresie prenatalnym) i funkcjonować aż do jego usamodzielnienia w okresie dorosłości.
5. Stosowanie nagród w oddziaływaniach rodzicielskich jest bardziej efektywne niż stosowanie kar, które często mają wymiar niepedagogiczny.

6. System stosowanych metod wychowawczych przez rodziców uwarunkowany jest więziami emocjonalnymi, biologicznymi i społecznymi oraz miłością rodzicielską w stosunku do dzieci.

Rodzina wychowuje swoje dziecko w codziennych, bardziej lub mniej uświadomionych, relacjach emocjonalnych i interakcjach społecznych. Sposób jakości życia rodzinnego, poziom kultury pedagogicznej rodziców i dbałość o zaspokojenie potrzeb psychicznych dzieci i młodzieży – stanowią podstawę do optymalizowania metod i treści wychowawczych realizowanych przez rodzinę.

Proces dynamicznych przemian społecznych, demograficznych, aksjologicznych, kulturowych w globalnym społeczeństwie powoduje wielopłaszczyznowe trudności współczesnej rodziny w dostosowaniu się do coraz to nowych uwarunkowań makrospołecznych. Andrzej de Tchorzewski (2018, s. 43) wyraża pogląd, że obecnie „rodzina żyje w czasach wielkiego zamieszania i zagubienia w całym otaczającym ją świecie. Żyje ona w świecie wielorakich, nowych, niekiedy do końca niezdefiniowanych potrzeb”. Chaos aksjologiczny, narastająca konfliktowość między grupami społecznymi, atmosfera życia społecznego coraz bardziej przenikają do wspólnot rodzinnych, zarówno tradycyjnych, jak i związków partnerskich. Czynniki te powodują ubożenie więzi emocjonalnych, konfuzję wartości, eliminowanie dialogu wewnątrzrodzinnego i tradycji kulturowych rodziny pochodzenia, są też przyczyną unikających postaw rodzicielskich.

STRESZCZENIE

Rodzina stanowi pierwsze i podstawowe środowisko wychowawcze dla dzieci. Znaczenie wychowawcze rodziny uzależnione jest od funkcjonujących w niej więzi emocjonalnych wspólnoty członków, atmosfery domowej, stosunków społecznych między rodzicami i dziećmi. Oddziaływania wychowawcze w środowisku wychowawczym przejawiane są w drodze nieuświadomionych, niezamierzonych czynności rodzicielskich oraz w sposób celowy, świadomy i planowy.

Proces wychowawczy rodzice powinni rozpoczynać od narodzenia dziecka aż do jego usamodzielnienia. W codziennych sytuacjach w środowisku domowym rodzice powinni stosować wielostronne i przemyślane metody wychowawcze w stosunku do dzieci. Efektywność tych metod uzależniona jest od jakości życia i kultury pedagogicznej rodziców.

SŁOWA KLUCZOWE: rodzina, wychowanie, metody wychowawcze, kary, nagrody, sytuacje wychowawcze, dziecko, fazy rozwojowe, atmosfera domowa, więzi emocjonalne

SUMMARY

The family is the first and basic upbringing environment for children. The educational significance of family depends on the components functioning in it in the form of emotional bonds within family members, home atmosphere and social relations between parents and children. Educational impacts in the upbringing environment are demonstrated in the way of unconscious, unintentional parental activities as well as in a purposeful, conscious and planned way. The parenting process should start from the birth of the child until their independence. In everyday situations in the home environment, parents should use multilateral and thoughtful parenting methods in relation to their children. Their effectiveness depends on the quality of life and the pedagogical culture of parents.

KEYWORDS: family, upbringing, educational methods, punishments, rewards, upbringing situations, child, developmental phases, home atmosphere, emotional bonds

BIBLIOGRAFIA

- Adasiewicz E. (2015), *Kary i nagrody we współczesnym wychowaniu rodzinnym i szkolnego w opinii młodzieży ze szkół ponadgimnazjalnych*, w: E. Adamowicz, S. Cudak (red.), *Funkcjonowanie rodziny w globalnych zmianach społecznych*, Łódź: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.
- Cudak H. (1999), *Znaczenie rodziny w pierwszych okresach rozwojowych dziecka*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Cudak H. (2010), *Zagrożenia emocjonalne i społeczne dzieci z rodzin rozwiedzionych*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Cudak H. (2014), *Ciągłość wartości jako ważny element kultury życia rodzinnego*, „Pedagogika Rodziny”, 4/3.
- Danilewicz W. (2010), *Rodzina ponad granicami: transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, Białystok: Trans Humana.
- Forma P. (2012), *Antynomie funkcji rodziny wielodzietnej*, „Kwartalnik Pedagogiki Rodziny”, 3.
- Frączek Z. (2015), *Metody wychowania w rodzinie – podstawy teoretyczne ich klasyfikowania i uwarunkowania skuteczności*, w: E. Adasiewicz, S. Cudak (red.), *Funkcjonowanie rodziny w globalnych zmianach społecznych*, Łódź: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.
- Frączek Z., Lulek B. (2010), *Wybrane problemy pedagogiki rodziny = Family pedagogy – selected problems*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytegu Rzeszowskiego.
- Janke A.W. (2008), *Wychowanie rodzinne jako fundament rozwoju pedagogicznej orientacji familiologicznej*, w: A.W. Janke (red.), *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.

- Kawula S., Brągiel J., Janke A.W. (2007), *Pedagogika rodziny: obszary i panorama problematyki*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kornas-Biela D. (2009), *Pedagogika prenatalna. Nowy obszar nauk o wychowaniu*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kukołowicz T. (2004), *Rodzina w procesie wychowania*, w: A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Lewowicki T. (2019), *Edukacja między utopią a utopijnym światem. Garść refleksji w nawiązywaniu do koncepcji trójjedni: rodzina – szkoła – instytucje społeczne*, „Studia Paedagogica Ingnatiana”, 2.
- Łobocki M. (2003), *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Matyjas B. (2003), *Dzieciństwo w rodzinie bezrobotnych w środowisku małego miasta: (na przykładzie Pińczowa)*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Okoń W. (2007), *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Olechnowicz H. (1999), *U źródeł rozwoju dziecka*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Poznańska M.W. (2004), *Ojciec. Ojcostwo i rola w wychowaniu*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Tchorzewski, A.W. de (2018), *Wstęp do teorii wychowania*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Winiarski M. (2017), *W kręgu pedagogiki społecznej*, Łódź: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.
- Wilk J. (2002), *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin: Instytut Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Wilk M. (2007), *Rodzina funkcjonalna i niewydolna wychowawczo w wychowaniu i socjalizacji dzieci i młodzieży*, w: K. Gąsior, E. Lisowska, S. Cudak (red.), *Dziadkowie, rodzice, dzieci. Zaburzenia transmisji międzypokoleniowej*, Kielce: Zakład Poligraficzny KALIGRAF.

SŁAWOMIR CUDAK – Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki w Warszawie

HENRYK CUDAK – Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu

Pedagogika / Pedagogy

Przysłano do redakcji / Received: 24.03.2020

Przysłano do redakcji po recenzjach / Received in revised form: 30.03.2020; 30.03.2020

Data akceptacji do publikacji / Accepted: 3.06.2020